

ШКІЛЬНА ОСВІТА УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1985–1991 рр.: РАДЯНСЬКИЙ АСПЕКТ

Валентина Молоткіна, Людмила Хмельницька

SCHOOL EDUCATION OF THE UKRAINIAN SSR 1985–1991: SOVIET ASPECT

Valentyna Molotkina, Liudmyla Khmelnytska

The article examines the reform of the general education school during the «perestroika» era of 1985–1991, which took place on the basis of the document «On the Reform of the General Education and Vocational School» of 1984. It was an attempt by the ruling leadership of the Communist Party of the USSR to partially democratize school education, on the one hand, and on the other hand, the school continued to be tightly controlled by the central authorities by relevant party decrees, which was explained by society's demand for scientific and technical progress. Avoiding real changes, the development of school education in Ukraine slowed down. The legislation of the Ukrainian SSR in the field of education was an exact copy of the education of the USSR, which in the long run exacerbated the crisis of the Soviet school.

The school was faced with a number of tasks related to the organization of the educational process in accordance with the requirements of socio-economic, scientific and technical progress. Ideological and political, labor, legal, aesthetic, physical education was important. The idea of humanism, brotherhood, collectivism and discipline was advanced.

The Soviet system gave the teacher a key role in the reorganization of the education system, because the success of the reform depended on his knowledge, abilities, skills, pedagogical skill, activity, and system of views. The professional rights, honor, and dignity of teachers were protected by law and determined by legislative acts of the Soviet Union and the Union Republics, regulations of educational institutions, and internal labor regulations. State bodies, trade union, Komsomol and other public organizations, labor collectives, mass media, as well as citizens should contribute in every possible way to increase the role, authority and prestige of teaching.

«The main directions of the reform of general and vocational schools» included the development of extracurricular and extracurricular work. In this way, the Komsomol and pioneer organizations of schools were active. They conducted a number of activities aimed at improving the quality of education. Sports, military-patriotic and military-technical clubs and sections were created in schools, sports games were held, etc.

However, during the «perestroika» it became clear that the educational reform of 1984 does not fulfill the tasks due to the real democratization of society and publicity. Therefore, in 1988 the plenum of the Central Committee of the CPSU made changes to the educational reform with the desire to respond flexibly to advanced, innovative pedagogical experience.

Keywords: education, educational reform, educational process, school, pupil, «perestroika».

Зміни в системі освіти є не менш важливими, ніж у сфері політики чи економіки. Це добре розуміли радянські керівники й правляча комуністична партія, які використовували всі методи для досягнення своєї мети. Освіта стратегічно розглядалася як майданчик для виховання радянського громадянина без національних ознак, відданого ідеалам «Батьківщини». Більше того, радянську освіту часто зараховують до здобутків тоталітарної системи, що обросла міфами.

Враховуючи війну росії з Україною, варто дослідити радянську шкільну систему освіти доби «перебудови», яка й сьогодні активно транслюється на російське суспільство, з метою кращого розуміння російського менталітету та, як протипоказ, посилити свою українську національну ідентичність.

Мета роботи – дослідити шкільну освіту Української РСР в умовах реалізації політики перебудови 1985–1991 рр.

Шкільна освіта 1985–1991 рр. не стала предметом ґрунтовних історичних досліджень. Проте окремі аспекти історії розвитку школи, загальноосвітньої шкільної реформи, комсомольських організацій, передового педагогічного досвіду, ролі й місця педагогічної інтелігенції в радянському суспільстві можна знайти в окремих публікаціях. Цінним з історіографічного погляду є практичний посібник для молодих учителів досліджуваного періоду, упорядкований Е. Березняком, де відображено офіційну позицію радянської влади щодо напрямків реформи школи, основи законодавчої бази про народну освіту («Основы законодательства», 1988; «Педагогические кадры» 1988; «О ходе» 1988). Вивченню цієї проблеми сприяють також матеріали доповіді XL Міжнародної конференції з питань освіти в Женеві («Позакласна» 1986).

У науково-допоміжному бібліографічному покажчику Л. Березівської знаходимо відомості про реформи та контрреформи, організаційно-змістові основи, позитивні й негативні тенденції реформування загальної середньої освіти в радянській Україні (Березівська 2019а; 2019б). У монографії Р. Потапенко розглянуто актуальні проблеми становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції Української РСР в умовах соціогуманітарних змін 1985–1991 рр., її ідеологічних трансформацій (Потапенко 2021а; 2021б). У дослідженні М. Швидун висвітлено структурні зміни щодо керівництва народною освітою в УРСР та зміни в умовах шкільної реформи (Швидун 2024).

Реформа загальноосвітньої школи доби «перебудови» відбувалася на основі документа «Про реформу загальноосвітньої та професійної школи» 1984 р., в якому було науково обґрунтовано зміст і завдання освіти («Про основні» 1984; «Основні напрями» 1984). Це була спроба радянської влади частково демократизувати шкільне життя, з одного боку, а з іншого – шкільна освіта й надалі жорстко контролювалася центральними органами влади відповідними партійними постановами, що пояснювалося запитом суспільства на науково-технічний прогрес. Уникаючи реальних змін, розвиток шкільної освіти в Україні гальмувався. Законодавство УРСР у галузі освіти було копією законодавства СРСР, що в результаті посилювало кризу радянської школи (Березівська 2019, с. 105–110).

Згідно з основним законодавством Радянського Союзу та союзних республік щодо народної освіти, в загальноосвітніх школах здобувалася середня освіта й комуністичне виховання дітей та молоді з урахуванням національних особливостей союзних республік. Школами організовувався навчально-виховний процес, ознайомлення учнів з теорією та практикою основ сучасного виробництва. Навчання та виховання відбувалося в урочний та позаурочний час, під час суспільно корисної роботи. Основною формою навчально-виховного процесу був урок. Навчання починалося з 6 років і тривало 10 років.

Перед школою ставилася низка завдань, зокрема:

- організація навчально-виховного процесу згідно з вимогами соціально-економічного, науково-технічного прогресу; здобуття основних наукових знань; забезпечення комп'ютерної грамотності, роботи з електронно-обчислювальною технікою тощо;
- в ідейно-політичному вихованні – формування в учнів марксистсько-ленінської ідеології, виховання комуністичних переконань, любові до Батьківщини, радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, готовності до захисту соціалістичної Батьківщини, радянського розуміння внутрішньої і зовнішньої політики КПРС та СРСР;
- в трудовому вихованні – орієнтація учнів у поєднанні з суспільно корисною працею та виробничою роботою на вибір професії, підготовку до активної трудової діяльності;
- в правовому вихованні – виховання поваги до радянських законів;
- виховання гуманізму, братерства, колективізму, дисципліни, шанобливого ставлення до соціалістичної власності, пам'яток історії та культури;
- в естетичному вихованні – розвиток навичок у створенні прекрасного в житті, роботі, мистецтві;
- фізичне виховання – зміцнення здоров'я (Основы 1988, с. 36–38).

До роботи в школі допускалися освітні працівники з відповідною освітою та професійною підготовкою. З метою вдосконалення педагогічної майстерності педагогічні кадри систематично проходили атестацію. Перелік педагогічних працівників, які підлягали атестації, встановлювався в порядку, визначеному Радою Міністрів СРСР. Підвищення кваліфікації та перепідготовка відбувалися в інститутах удосконалення вчителів, інститутах підвищення кваліфікації, на факультетах підвищення кваліфікації при вищих навчальних закладах. Професійні права, честь, гідність вчителів охоронялися законом. Зокрема, законодавчими актами Радянського Союзу та союзних республік, положеннями навчально-виховних закладів, правилами внутріш-

нього трудового розпорядку тощо. Державні органи, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації, трудові колективи, ЗМІ, а також громадяни повинні були всіляко сприяти підвищенню ролі, авторитету та престижу вчительської діяльності.

Щодо учнів, то з боку держави за навчання на відмінно давалася золота або срібна медаль, яку затверджувала Рада Міністрів СРСР персонально. Учні загальноосвітніх шкіл мали дотримуватися загальних «Правил для учнів», основою яких було дотримання дисципліни, персональна відповідальність за навчання, розвиток самоврядування в учнівських колективах, громадська діяльність (Педагогические 1988, с. 43–47).

З приходом до влади у 1985 р. М. Горбачова розпочалася так звана «горбачовська перебудова», яка на ділі посприяла перебудові освіти. Так, в руслі «гласності», відкриття «білих плям» в історії, часткового зняття цензури, відходу від радянських штампів, реанімації жертв сталінських репресій, критики й самокритики з'явилася нагальна потреба перегляду шкільного навчально-методичного комплексу, гуманітарного циклу дисциплін, запровадження знань з інформатики. КПРС відвела вчителю ключову роль у реорганізації системи освіти, адже від його знань, вмінь, навичок, педагогічної майстерності, активності, системи поглядів залежав успіх реформи. Відзначалася переобтяженість вчителів обов'язками, що заважало творчому й новаторському пошуку.

У зв'язку з вищезазначеною інформацією 18 лютого 1988 р. Пленум ЦК КПРС вніс зміни до освітньої реформи, а саме:

- масштабне технічне переоснащення загальноосвітніх шкіл;
- усунення відомчих «прокладок», проведення єдиної державної політики в галузі народної освіти, взаємодія всіх типів навчальних закладів, наукових та виробничих колективів;
- демократизація народної освіти, самостійність і відповідальність колективів шкіл;
- реорганізація системи підготовки та перепідготовки вчителів, покращення науково-дослідної роботи в галузі освіти.

Серед нагальних питань було гнучке реагування на новий передовий досвід, зміна планів і програм, технічне оснащення шкіл, підвищення кваліфікації відповідно до вимог науково-технічного прогресу. Зокрема, не вистачало оновлених підручників, посібників, педагогічної літератури як для учнів, так і для вчителів. Пленум наголошував на комплексному підході у вирішенні намічених програмою освітніх перетворень.

У практичних рекомендаціях молодому вчителю йшлося про подальшу русифікацію, оскільки російській мові відводилася роль мови міжнаціонального спілкування. Заохочувалася практика в школах сумісного навчання російською та українською мовами, приділялася увага формуванню комуністичної моралі, атеїстичному вихованню, фізичній досконалості. З метою естетичного виховання прищеплювався імунітет до бездуховності, впливу буржуазної «масової культури», пропагувалося «справжнє» народне мистецтво. Таку роботу, окрім школи, мав виконувати комсомол, профспілка, Міністерство культури СРСР, Держкіно СРСР, Держтелерадіо СРСР. На телебачення, радіо, пресу покладалося завдання висвітлення життя школи, складних процесів навчання та виховання (О ходе 1988). Тобто, щоб виховати школяра радянського типу, потрібно було задіяти увесь соціокультурний освітній сегмент.

«Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи» передбачено подальший розвиток позакласної й позашкільної роботи. У 1985 р. в УРСР працювало 1900 позашкільних закладів, від Палаців і будинків піонерів, станцій юних техніків до спортивних шкіл. Активними були комсомольські та піонерські організації шкіл у світлі постанови вересневого 1984 р. Пленуму ЦК Компартії України «Про подальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді». Під час проведення XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві 1985 р. комсомольські організації загальноосвітніх шкіл організували вечори інтернаціональної дружби, зустрічі з учасниками Всесвітнього фестивалю молоді і студентів, лекції та цикли бесід, політзаняття, присвячені цій події, конкурси на кращі учнівські роботи з історії ВЛКСМ тощо.

Комсомольськими організаціями було проведено низку заходів, спрямованих на підвищення якості навчання. Активізувався рух «Жодного відстаючого поруч», удосконалювалася робота «Учись, учись». Організовувалася суспільно корисна робота в районах. Комсомольські організації залучали учнів до трудових об'єднань школярів, удосконалювали профорієнтаційну роботу, зокрема форми та методи профорієнтаційної роботи, пропаганду робітничих професій. Велика увага приділялася естетичному й фізичному вихованню комсомольців, зокрема роботі шкільних дискотек, вокально-інструментальних ансамблів, забезпеченню ідейного й естетичного рівня їхнього репертуару. Щороку колегія Міністерства освіти УРСР присвоювала звання

«Зразковий художній колектив». У школах створювалися спортивні, військово-патріотичні та військово-технічні клуби й секції, проводилися спортивні ігри «Зірниця», «Орлятко», «Готовий до праці й оборони СРСР» («Позакласна» 1986, с. 34–35).

Отже, основою реформи української школи була спроба радянської влади частково демократизувати шкільне життя, з одного боку, а з іншого – шкільна освіта й надалі жорстко контролювалася центральними органами влади відповідними партійними постановами, що пояснювалося запитом суспільства на науково-технічний прогрес. У цьому контексті перед школою ставилася низка завдань в ідейно-політичному, трудовому, правовому, естетичному та фізичному вихованні. Проте, в ході «перебудови» стало зрозуміло, що освітня реформа 1984 р. не виконує поставлених завдань через реальну демократизацію суспільства та гласність. Тому в 1988 р. Пленум ЦК КПРС вніс зміни до освітньої реформи з побажанням гнучкого реагування на передовий, новаторський педагогічний досвід.

Список джерел та літератури

БЕРЕЗІВСЬКА, Л. Д., 2019а, Реформування загальної середньої освіти в Україні у ХХ столітті крізь призму джерелознавства: наук.-допом. бібліогр. покажч. НАПН України, Від-ня заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».

БЕРЕЗІВСЬКА, Л., 2019б, Реформування загальної середньої освіти в Радянській Україні в умовах авторитарного суспільства (1931–1991): історіографія та джерела. Історико-педагогічні студії, 9–33. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718931/1/Nauk-ped-stud_2019-3-9-33.pdf

О ходе перестройки средней и высшей школы и задачах партии по ее осуществлению. Постановление Пленума ЦК КПСС 18 ФЕВРАЛЯ 1988 года, 1988, Молодому учителю: прак. Руководство. Сост. Е. С. Березняк. Київ: Рад. шк., 304, 13–31.

Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи: схвалено Пленумом ЦК КПРС 10 квіт. і Верхов. Радою СРСР 12 квіт. 1984 р., 1984, Радянська школа, 6, 3–26.

Основы законодательства Союза ССР и Союзных республик о народном образовании. (Извлечения), 1988, Молодому учителю: прак. Руководство. Сост. Е. С. Березняк. Київ: Рад. шк., 304, 36–42.

Педагогические кадры. Педагогическая деятельность. Профессиональные права и обязанности работников народного образования, 1988, Молодому учителю: прак. Руководство. Сост. Е. С. Березняк. Київ: Рад. шк., 304, 43–47.

Позакласна і позашкільна навчально-виховна робота, 1986, Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1984–1986 роках. Доповідь ХІ міжнародній конференції з питань освіти. Женева, 34–38.

ПОТАПЕНКО, Р., 2021а, Науково-педагогічна інтелігенція української РСР в умовах соціогуманітарних трансформацій. Монографія. Переяслав (Київська обл.): Домбровська Я. М.

ПОТАПЕНКО, Р., 2021б, Науково-освітня інтелігенція в умовах ідеологічних трансформацій періоду «перебудови». Український історичний журнал. Число 2, 129–137.

Про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи: постанова Пленуму ЦК КПРС від 10 квіт. 1984 р., 1984, Про реформу загальноосвітньої школи і професійної школи : зб. док. і матеріалів: [пер. з рос.]. Київ, 9–13.

ШВИДУН, М., 2024, Реформування професійної освіти в Українській РСР 1985–1991 рр. Український літопис. Ukrainian Litopys. зб. наук. праць. Переяслав (Київська обл.): Домбровська Я. М. 3, 133–140.

References

BEREZIVSKA, L. D., 2019a, Reformuvannia zahalnoi serednoi osvity v Ukraini u XX stolitti kriz pryzmu dzhereloznavstva [Reforming general secondary education in Ukraine in the 20th century through the prism of source studies]. Nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch. NAPN Ukrainy, Vid-nia zah. pedahohiky ta filosofii osvity, DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho. Vinnytsia: TOV «TVORY», 251. [In Ukrainian].

BEREZIVSKA, L., 2019b, Reformuvannia zahalnoi serednoi osvity v Radianskii Ukraini v umovakh avtorytarnoho suspilstva (1931–1991): istoriohrafiiia ta dzherela [Reforming general secondary education in Soviet Ukraine under the conditions of an authoritarian society (1931–1991): historiography and sources].

Istoryko-pedahohichni studii, 9–33. [Online]. Available from: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718931/1/Nauk-ped-stud_2019-3-9-33.pdf [In Ukrainian].

O khode perestroiki srednei y vysshei shkoly y zadachakh partii po ee osushchestvleniiu. Postanovlenie Plenuma TSK KPSS 18 fevralia 1988 hoda, 1988, [On the progress of secondary and higher school reconstruction and the party's tasks for its implementation. Resolution of the Plenum of the Central Committee of the CPSU on February 18, 1988]. Molodomu uchiteliiu: prak. Rukovodstvo. Sost. E. S. Berezniak. Kyiv: Rad. shk., 304, 13–31. [In Russian].

Osnovni napriamy reformy zahalnoosvitnoi i profesiinoi shkoly: skhvaleno Plenumom TSK KPRS 10 kvit. i Verkhov. Radoiu SRSR 12 kvit. 1984 r., 1984, [The main directions of reform of general education and vocational schools: approved by the Plenum of the Central Committee of the CPSU on April 10. and Verkhov. Council of the USSR on April 12. 1984]. Radianska shkola, 6, 3–26. [In Ukrainian].

Osnovy zakonodatelstva Soiuza SSR y Soiuznykh respublik o narodnom obrazovanii. (Izvlecheniia), 1988, [Fundamentals of legislation of the Soviet Union and Union Republics on public education]. Molodomu uchyteliu: prak. Rukovodstvo. Sost. E. S. Berezniak. Kyiv: Rad. shk., 304, 36–42. [In Russian].

Pedahohycheskie kadry. Pedahohicheskaia deiatelnost. Professionalnye prava i obiazannosti rabotnikov narodnogo obrazovaniia, 1988, [Pedagogical personnel. Pedagogical activity. Professional rights and responsibilities of public education workers]. Molodomu uchyteliu: prak. rukovodstvo. Sost. E. S. Berezniak. Kyiv: Rad. shk., 304, 43–47. [In Russian].

POTAPENKO, R., 2021a, Naukovo-pedahohichna intelihentsiia Ukrainskoi RSR v umovakh sotsiohumanitarnykh transformatsii [The scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the conditions of socio-humanitarian transformations]. Monohrafiia. Pereiaslav (Kyivska obl.): Dombrovska Ya. M, 298. [In Ukrainian].

POTAPENKO, R., 2021b, Naukovo-osvitnia intelihentsiia v umovakh ideolohichnykh transformatsii periodu «perebudovy» [Scientific and educational intelligentsia in the conditions of ideological transformations of the «perestroika» period]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Chyslo 2, 129–137. [In Ukrainian].

Pozaklasna i pozashkilna navchalno-vykhovna robota, 1986, [Extracurricular and extracurricular educational work]. Rozvytok narodnoi osvity v Ukrainskii RSR u 1984–1986 rokakh. Dopovid XL mizhnarodnoi konferentsii z pytan osvity. Zheneva, 34–38. [In Ukrainian].

Pro osnovni napriamy reformy zahalnoosvitnoi i profesiinoi shkoly: postanova Plenumu TSK KPRS vid 10 kvit. 1984 r., 1984, [On the main directions of the reform of general education and vocational schools: resolution of the Plenum of the Central Committee of the CPSU dated April 10. 1984, 1984]. Pro reformu zahalnoosvitnoi shkoly i profesiinoi shkoly : zb. dok. i materialiv: [per. z ros.]. Kyiv, 9–13. [In Ukrainian].

SHVYDUN, M., 2024, Reformuvannia profesiinoi osvity v Ukrainskii RSR 1985–1991 rr. [Reforming vocational education in the Ukrainian SSR 1985–1991]. Ukrainskyi litopys. Ukrainian Litopys. zb. nauk. prats. Pereiaslav (Kyivska obl.): Dombrovska Ya. M. 3, 133–140. [In Ukrainian].

Шкільна освіта Української РСР 1985–1991 рр.: радянський аспект

У статті розглянуто реформу загальноосвітньої школи доби «перебудови» 1985–1991 рр., яка відбувалася на основі документа «Про реформу загальноосвітньої та професійної школи» 1984 р. Це була спроба правлячої верхівки комуністичної партії СРСР частково демократизувати шкільну освіту, з одного боку, а з іншого – школа й надалі жорстко контролювалася центральними органами влади відповідними партійними постановами, що пояснювалося запитом суспільства на науково-технічний прогрес. Уникаючи реальних змін, розвиток шкільної освіти в Україні гальмувався. Законодавство УРСР у галузі освіти було точною копією законодавства СРСР, що в перспективі посилювало кризу радянської школи.

Перед школою ставилася низка завдань щодо організації навчально-виховного процесу згідно з вимогами соціально-економічного, науково-технічного прогресу. Важливим було ідейно-політичне, трудове, правове, естетичне, фізичне виховання. Просувалася ідея гуманізму, братерства, колективізму й дисципліни.

Радянська система відвела вчителю ключову роль у реорганізації системи освіти, адже від його знань, вмінь, навичок, педагогічної майстерності, активності, системи поглядів залежав успіх реформи. Професійні права, честь, гідність вчителів охоронялися законом та визначалися законодавчими актами Радянського Союзу і союзних республік, положеннями навчально-виховних закладів, правилами внутрішнього трудового розпорядку. Державні органи, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації, трудові колективи, ЗМІ,

а також громадяни мали всіляко сприяти підвищенню ролі, авторитету та престижу вчительської діяльності.

«Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи» передбачався розвиток позакласної й позашкільної роботи. У цьому контексті активними були комсомольські та піонерські організації шкіл. Вони проводили низку заходів, спрямованих на підвищення якості навчання. У школах створювалися спортивні, військово-патріотичні та військово-технічні клуби й секції, проводилися спортивні ігри тощо.

Проте, в ході «перебудови» стало зрозуміло, що освітня реформа 1984 р. не виконує поставлених завдань через реальну демократизацію суспільства та гласність. Тому в 1988 р. Пленум ЦК КПРС вніс зміни до освітньої реформи з побажанням гнучкого реагування на передовий, новаторський педагогічний досвід.

Ключові слова: освіта, освітня реформа, навчальний процес, школа, учень, «перебудова».

Valentyna Molotkina, Doctor in Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines of Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav.

Валентина Молоткіна, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>

Liudmyla Khmelnytska, Ph.D. in Historical Sciences, Lecturer of the Department of History and Culture of Ukraine and Special Historical Disciplines Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav.

Людмила Хмельницька, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-4322>

Received: 27.02.2025

Advance Access Published: April, 2025